

AperTO - Archivio Istituzionale Open Access dell'Università di Torino

Ventures i desventures de la clementia entre Cèsar, Ciceró i Sèneca

This is the author's manuscript

Original Citation:

Availability:

This version is available <http://hdl.handle.net/2318/22312> since

Terms of use:

Open Access

Anyone can freely access the full text of works made available as "Open Access". Works made available under a Creative Commons license can be used according to the terms and conditions of said license. Use of all other works requires consent of the right holder (author or publisher) if not exempted from copyright protection by the applicable law.

(Article begins on next page)

Ventures i desventures de la *clementia* entre Cèsar, Ciceró i Sèneca¹

Ermanno Malaspina

Amb aquesta contribució em proposo examinar el desenvolupament ideològic de la concepció de la *clementia* entre Cèsar i Ciceró d'una banda i el *De clementia* senequià de l'altra. L'objectiu de l'estudi pot ser limitat, però tal vegada no mancat d'interès: es tracta de definir els inicis d'allò que al meu parer és una interpretació específicament romana de la teoria monàrquica. Per fer-ho, no seguiré tant l'evolució del terme *clementia*, un treball que ja han encarat, fins i tot recentment, estudiosos il·lustres²; més aviat examinaré preliminarment el punt d'arribada prefixat d'aquest desenvolupament ideològic, és a dir la *clementia* del tractat homònim, per tal de poder establir si la virtut així anomenada per Sèneca es retroba del tot o almenys en part en els escriptors precedents, independentment de la presència del terme *clementia*.

1. El *De clementia*

Allò que és específic de la concepció política del *De clementia* em sembla que es pot definir de la manera següent³:

1. El text publicat correspon substancialment al que fou objecte de la comunicació oral a Barcelona. Per a una anàlisi global de les fonts i de la fortuna del *De clementia* remeto a una monografia en llengua italiana que compto d'acabar en breu i a la versió més succinta que n'apareix a l'edició UTET del tractat senequià, en curs de publicació. Dono les gràcies a Andrea Balbo, Giovanna Garbarino e Giuseppina Magnaldi, que han rellegit i discutit amb mi aquestes pàgines, així com sobretot Encarna Cañete per la traducció en català: l'ús de la llengua del país amfitrió m'ha semblat un homenatge degut als organitzadors.
2. Un treball que per força acaba exhaurint-se sovint en una llista de *loci*, d'usos, de preferències estadístiques: cfr. PÉTRÉ 1934; BUX 1948; WINKLER 1957; el breu però molt ben plantejat GARBARINO 1984; BORGO 1985 (les conclusions del qual no puc compartir, sobretot la dada, reiterada molts cops però mai demostrada, d'un presumpte valor originari del terme en l'àmbit «filosòfico-moral»; cfr. sobre això KONSTAN 2005: n. 7); ROCHLITZ 1993: 15-20; 40-58; DOWLING 1995; CHAUMARTIN 2005: XVI-XXXIV.
3. Resumeixo aquí breument el que he sostingut de manera més sistemàtica a MALASPINA 2003.

1. La condició d'un individu que, en possessió legítima d'un poder absolut, l'exerceix autolimitant-se espontàniament i sobretot evitant d'administrar la justícia amb inflexible duresa, encara que tingui el poder i alguna vegada fins i tot el dret de fer-ho impunement⁴.
2. Aquest comportament és considerat fruit d'una única virtut (la *clementia*), que és per ella mateixa el distintiu del bon monarca, bo i essent possible, almenys en teoria, que qualsevol home l'exerceixi. La possessió en grau màxim d'aquesta virtut supera i resumeix en si mateixa la de totes les altres, definides com a inferiors o funcionals o subordinades a ella (és el cas fins i tot de la *iustitia* a Sen. *De clem.* I 20,1)⁵, quan no són silenciades o sobreenteses del tot.
3. Aquesta concepció és enaltida i absolutitzada recurrent a un vocabulari i a una xarxa de reclams que projecten el comportament definit abans en el context no ja merament pràctico-polític del monarca, sinó en el filosòfic-moral del *sapiens*, amb una tendència a la superposició de les dues figures.

El conjunt d'aquestes tres tesis fa del *De clementia* una ambiciosa temptativa de fundar una mena de nova «metafísica del principat», mitjançant l'associació de la tradició de govern romana i la tractadística grega, vista, al llibre I, en una sèrie de *tópoi* recurrents sobre la reialesa (punt 1)⁶ i, al llibre II, en el tema ètic del monarca-filòsof i savi. D'aquesta manera Sèneca mira de donar plena ciutadania a la *clementia* romana del sobirà en la doctrina grega del Pòrtic, hostil a comportaments compassius (punt 3)⁷.

Aparentment mancat de precedent hel·lènics o romans resta però el punt 2, és a dir l'absolutització d'una única virtut, i a més a més d'una virtut particular com la *clementia*, important en l'àmbit del *mos maiorum*, com a emblema de Roma victoriosa en la guerra⁸, però secundària en el marc de referència fi-

4. «L'atteggiamento di chi, da una posizione di superiorità, pone volontariamente un limite al proprio potere dimostrando indulgenza verso i sottoposti, specialmente nel punire» (GARBARINO 1984: 821).
5. «Implica la vittoria sull'*ira*, il superamento della *severitas* e, entro certi limiti, anche della *iustitia* (sotto questo punto di vista ha rapporti con la *aequitas* e si avvicina alla *ἐπιείκεια* greca» (GARBARINO 1984: 821).
6. En els quals no m'aturo aquí, donat que les temàtiques dels *Fürstenspiegel* hel·lenístics, amb la *nobilis servitus* del príncep, la seva acció salvífica, la utilitat i alhora l'honestedat del comportament respectuós envers els súbdits i finalment l'assimilació en diversos nivells del monarca amb un déu, són la part en què la *Quellenforschung* del s. XX ha produït les contribucions més significatives, gràcies a les quals avui coneixem bé l'extensió i la profunditat del deute de Sèneca amb aquesta branca de la tradició: cfr. ELIAS 1912; TEN VELDHUYS 1935; DELATTE 1942; ADAM 1970 (sobre el qual però MALASPINA 2003: 142); DE ROMILLY 1979; LANA 1982; HIDALGO DE LA VEGA 1998; MORTON BRAUND 1998: 53-54; 71-74; BERTELLI 2002; VIRGILIO 2003.
7. Pel que fa a la escassíssima vinculació de la *clementia* (προσότης, ἐπιείκεια) amb la filosofia estoica, n'hi ha prou de remetre a la secció *De singulis virtutibus* de l'ètica de Crisip a *SVF* III, pp. 63-72, nnº 262-294, en què l'únic esment de *clementia* és justament el de Sen. *De clem.* II 3 (p. 71, nº 290).
8. Entre els nombrosos passatges, sobretot en els estoics, assenyalo e.g. Cató a Gell. VI 3,52; Cic. *Ver.* II 5,74; 5,115; *Fam.* II 18,1; Sall. *Iug.* 33,4; Liv. XXVI 14,2; XXXIII 12,7; XXXVI

losòfic. Aquest punt té també un antecedent a Grècia, és fruit del geni de Sèneca o podem trobar quelcom de semblant en la tradició romana?

Encara que molts aspectes de la filosofia política hel·lenística romanen incerts o no prou aclarits⁹, en l'àmplia i variada tractadística grega no em sembla que es pugui assenyalar res de semblant. El marc, en efecte, admet el llistat, i de vegades molt llarg, de diverses virtuts¹⁰, bé quan l'autor té ambicions filosòfiques o bé quan, potser polèmicament, aquestes ambicions són negades o silenciades; altrament, es recorre al paradigma totalitzant del monarca σοφός¹¹. Aquests esquemes, que certament no exclouen la presència dels termes relatius a la «clemència» (φιλανθρωπία, πραότης, ἐπιείκεια)¹², però que no en preveuen cap «absolutització», passen a l'àmbit romà almenys a partir del segle I a.C.¹³

Se'n pot trobar un precedent significatiu, segons el meu parer, dins de l'elaboració del marc ideològic que hauria hagut d'acompanyar i justificar la presa de poder per part de Cèsar: aquí veiem una «estranya parella», formada per Cèsar i per Ciceró. El primer llança la «suavitat»¹⁴ com a tret distintiu del nou règim, de manera potser casual, però alhora dictada per les circumstàncies històriques i per la voluntat de desmarcar-se de manera evident de l'*exemplum* de Sul·la. El segon intenta, en els anys 46-45, mitjançant la *Pro Marcello* i potser també amb alguns missatges al dictador dels quals n'hi ha restes a

27,6; XLII 38,4; XLV 22,4; Tac. *Ann.* I 57; IV 50, a més de, òbviament, Verg. *Aen.* VI 851-853, sobre el qual GARBARINO 1984: 822.

9. «Die Frage aber, wie weit diese Vorstellungen und Forderungen [les característiques de l'ideal monàrquic a Roma en època d'August i a continuació] durch das griechische Denken erzeugt und beeinflusst worden sind, lässt sich nicht klar beantworten. [...] Wäre uns die hellenistische Staatsphilosophie, besonders die verbreitete hellenistische Literatur περί βασιλείας besser bekannt, dann können wir auch über die Frage der römischen Originalität auf diesem Gebiet besser urteilen. Außerdem ist das Vorhandene, so unzulänglich es auch sein mag, noch nicht genügend gesammelt, untersucht und ausgewertet» (WICKERT 1954: 2222): respecte d'aquest desconsolat judici de 1954, crec que podem dir que la recerca ha fet passos endavant significatius, almenys per la banda ecdòtica i exegetica.
10. Sovint, per bé que no sempre, inserides en el sistema de les quatre cardinals, però mai sotmeses a un rígid canon fix: en són paradigmàtics els casos d'Isòcrates (*Evagoras*, *Nicoles* i *Ad Nicoclem*, sobre els quals MORTON BRAUND 1998: 56-58; BERTELLI 2002: 21-27) i de l'anomenada *Carta d'Aristeas*, 187-292 (primera meitat del s. II a.C.), amb més de setanta temes d'ètica pública i privada que se succeeixen sense cap ordre coherent (magnífic n'és l'esquema recapitulador de BERTELLI 2002: 34-41).
11. Tots els *topoi* apareixen catalogats ordenadament a Menandre el rètor, Διαίσεις τῶν ἐπιδεικτικῶν, Λόγος προσφωνητικὸς i sobretot Λόγος βασιλικός (sobre el qual LANA 1982: 70-74; MORTON BRAUND 1998: 56-58).
12. Cfr. però *supra* n. 7.
13. Textos de referència ciceronians són el *De re publica* (en particular els fragments del llibre V, sobre els quals LANA 1982: 67), l'epistola I 1 *Ad Quintum fratrem* i àmplies seccions de la *De lege Manilia* (cfr. e.g. la llista de les *artes administratae comitesque* de la *bellandi virtus*: *innocentia, temperantia, fides, facilitas, ingenium, humanitas*, 36): bibliografia a ROHLITZ 1993: 88-91 i CUGUSI 2005. El plantejament no canvia per a les *virtutes imperatoriae* dels Juli-Claudis en endavant, a part del *De clementia*: cfr. WALLACE-HADRILL 1981. Sobre el tema en general cfr. també RAWSON 1997; MORTON BRAUND 1998: 55, 74-75.
14. Faig servir expressament un terme genèric, seguint l'exemple de DE ROMILLY 1979: cfr. tot seguit *infra*.

l'epistolari, de donar una base més sòlida al motiu inicial ideològic i propagandístic, d'una manera que, com veurem, anticipa una bona part del marc ideològic del *De clementia*.

Una breu reflexió metodològica, ara, sobre les raons per les quals aquest lligam Cèsar-Ciceró-Sèneca a propòsit de la *clementia* ha estat fins ara copsat tan sols en una petita part. Normalment, les recerques de caràcter ideològic sobres els textos antics són desenvolupades mitjançant una anàlisi terminològica i semàntica de les fonts que posseïm, una catalogació dels termes significatius i l'exacta definició de les recíproques *differentiae verborum*, ja sien axiològiques o cronològico-evolutives. Per entendre'ns, el fet que el terme *clementia* no aparegui en un passatge o en un autor, ens porta a pensar que aquell passatge o aquell autor no estan parlant de *clementia* i per tant no tenen res a dir-nos sobre el tema. Aquest consolidat i legítim costum científic pot ser perfectament desencaminat si l'apliquem mecànicament als textos que aquí ens ocupen: de fet, davant un gran nombre de termes de significat afí, o com a mínim utilitzats en contextos similars, com *humanitas*, *lenitas*, *liberalitas*, *mansuetudo*, *miserecordia*, *sapientia*, *clementia*, etcètera, reconèixer en cada ús concret un matis particular que motivi l'elecció per part d'un autor d'un terme i no dels altres significa construir un castell ideològic aparentment rigorós i coherent, però potser irreal¹⁵. En efecte, si es fa així, crec que es perd de vista la realitat efectiva de la llengua (i de la llengua política en particular) a la Roma d'aquesta època, entre república i imperi: davant la profunditat dels canvis, fins i tot els usos consolidats i les *differentiae verborum* dels manuals¹⁶ havien d'emmotllar-se a la necessitat de trobar nous eslògans per als nous temps, eslògans que podien canviar no només d'autor a autor o de circumstància a circumstància, sinó fins i tot dins d'una mateixa obra. Cal doncs, per una vegada, si se'm permet l'expressió, extreure no els conceptes de les paraules, sinó les paraules dels conceptes, és a dir, arriscar-se a fer distincions terminològiques només quan estiguem segurs del marc ideològic de referència¹⁷.

15. Un exemple d'això em sembla, en un estudi altrament valuósíssim, l'esquema del camp semàntic de *clementia* a ROCHLITZ 1993: 14-39 (esp. 15), amb una sèrie de distincions amb *mansuetudo*, *lenitas*, *miserecordia*, *liberalitas*, *aequitas*, *sapientia* i *humanitas* que no convencen. Pensem en la subordinació de tots els termes a *humanitas* com a hiperònim, quan és Ciceró mateix qui defineix la *clementia* com un aspecte de la *temperantia* (*De inv.* II 164), virtut que Rochlitz arriba a subordinar a *clementia*. Aquesta estudiosa proposa, a més, de distingir aquesta última de la *miserecordia* sobre la base de l'oposició *Rationalität-Gefühlsbetontheit*, que però no neix fins a Sen. *De clem.* II 4-5 (cfr. també *infra* n. 22). Bé en canvi KONSTAN 2005: 341: «During the lifetimes of Caesar and Cicero, indeed, it is not clear that clemency ever assumed a meaning distinct from that of a host of near-synonymous terms, including *miserecordia*, *lenitas*, *humanitas*, *mansuetudo*, *liberalitas*, *comitas*, *modestia*, *temperantia*, *magnitudo animi*, *modus*, and *moderatio*, along with verbs for sparing and forgiving».

16. Em refereixo per exemple a les definicions de conceptes abstractes que llegim al *De inventione* (II 157-165), una de les quals, malauradament amb el text corrupte, concerneix també la *clementia* (cfr. n. prec.).

17. Perfecte, com sempre, és el plantejament de GRIFFIN 2003 en aquest sentit (cfr. també *infra*), amb el qual veure YAVETZ 1983: 175.

2. La política de Cèsar

La política de Cèsar durant la guerra civil i després ofereix la primera prova d'aquest principi de mètode. Hi distingim dos aspectes: la ideologia política veritable i pròpia, que substancialment és la mateixa del 49 al 44 a. C., i la fórmula o les fórmules amb les quals és definida en cada cas. Si partim dels títols de nombrosos treballs del segle XX sobre la política de Cèsar no hi ha dubte que aquesta fórmula és representada avui principalment per l'expressió *clementia Caesaris*¹⁸, però s'equivocaria qui pensés que aquest eslògan era l'únic vàlid en aquell moment o, més encara, que ho era per a Cèsar mateix. De fet, *Clementia Caesaris* no va ser sinó el punt d'arribada pòstum d'una evolució ideològica i lèxica determinada també per la distorsió produïda *a posteriori* primer per l'ús canonitzat del terme *clementia* per part de la propaganda augustea i després, potser, també pel *De clementia*. La primera afirmació significativa del terme es pot fixar fàcilment al 44 a. C., immediatament després de la mort del dictador, amb la decisió d'erigir un temple a la *Clementia* (Ἐπιείκεια) divinitzada¹⁹ i amb l'encuny dels famosos denaris del *vir monetalis* P. SEPULLIUS MACER, que potser representen el temple esmentat²⁰. Però al 49, als inicis d'aquesta política de la «suavitat» i de la «autolimitació», no trobem *clementia* sinó *miserecordia* i *liberalitas*, termes als quals fóra equivocat atribuir valors o fins i tot matisos de significat suficients per embastar *differentiae verborum* amb la *clementia* de cinc anys més tard. Em refereixo al conegut manifest programàtic de Cèsar a Oppius i Balbus dels primers dies de març del 49, conservat a Cic. *Ad Att.* IX 7C,1²¹: *Gaudeo mehercule vos significare litteris quam valde probetis ea quae apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter et hoc libentius quod mea sponte facere constitueram ut quam lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Temptemus hoc modo si possimus omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti, quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Haec nova sit ratio vincendi ut misericordia et liberalitate nos muniamus. Id quem ad modum fieri possit non nul-*

18. COULTER 1931; DAHLMANN 1934; WICKERT 1937; BUX 1948; TREU 1948; LEGGEWIE 1958; VOI 1972; LOSSAU 1975; KONIK 1988; CAMPI 1997; CABALLERO 1998. Per a una bibliografia sobre Cèsar completa i posada al dia remeto al lloc <http://www.fondazioneceanussio.org/>. Es distingeix per la perspicàcia l'acostament de CANFORA 1999: 166-175, que prefereix actualitzar i modernitzar la terminologia cesariana parlant de «ricerca del consens» i de «programma di riconciliazione» i evita així de caure en les insídies lèxiques de *clementia* i dels mots afins en llatí (cfr. també *infra* n. 31).

19. La notícia a Plut. *Caes.* 57,4; App. *Civ.* II 106 (que afegeix el particular dels simulacres de Cèsar i de la *Clementia* donant-se la mà); D. Cass. XLIV 6,4.

20. Sobre el qual cfr. BROUGHTON 1952: 452; GRIFFIN 2003: n. 6: temple tetràstil al *recto*, emmarcat pel títol *CLEMENTIAE CAESARIS*; cavallers al galop cap a la dreta al *verso*, una corona i una espiga a l'esquerra, P. SEPULLIUS a dalt i MACER a baix. A l'activitat d'aquest *monetalis* es remeten també altres emissions del 44 a.C., totes amb evidents trets cesarians.

21. Trec la definició de «manifest» de CANFORA 1999: 171; per la datació MALASPINA 2004: *s.v.*

*la mihi in mentem veniunt et multa reperiri possunt. De his rebus rogo vos ut cogitationem suscipiatis*²².

Veiem que la política fonamentada en el rebuig de la *crudelitas* i en el reconeixement de la conveniència d'un comportament moderat per al sobirà²³ és definida per Cèsar amb nombrosos termes, *lenissimus* (per tant *lenitas*), *misericordia* i *liberalitas*. Falta *clementia*²⁴, que apareix només dues vegades en els *Commentarii*²⁵, enfront de les deu de *misericordia*²⁶ i les quatre de *liberalitas*²⁷: el camí que va portar, en molt pocs anys, a la seva canonització devia ser particularment difícil, perquè fins llavors *clementia* havia estat un terme políticament ben connotat, més precís que el genèric *misericordia* i usat en referència quasi exclusiva al comportament moderat del comandant victoriós envers els enemics vençuts a la guerra, com s'ha dit²⁸. En canvi, utilitzar-lo amb els Romans de condició lliure (destinats a ser cada vegada més súbdits que no conciutadans) significava sotmetre el concepte a una evolució forçosa²⁹, que probablement no devia agradar a tothom. Més aviat, almenys a l'inici, devia semblar a alguns un *maquillage* o, pitjor, l'última i burleta ofensa a l'aristocràcia senatorial per part del dictador³⁰.

22. El pressupòsit metodològic errat de ROCHLITZ 1993 (cfr. *supra* n. 15) porta l'estudiosa a examinar aquesta aparició de *misericordia* i *liberalitas* no tan sols, correctament, a la secció sobre la *Clementia Caesaris* (p. 50), sinó també a duplicar supèrflues catalogacions de *Misericordia Caesaris* (pp. 60-61) i *Liberalitas Caesaris* (pp. 62-64), com si es tractés de conceptes sempre separats i distints.

23. Un element, aquest últim, que reapareix reiteradament al llibre I del *De clementia* i que deriva de la tòpica dels *Fürstenspiegel* hel·lenístics (cfr. *supra* n. 6), com havia ja assenyalat TREU 1948: 214-215.

24. Pels mateixos dies del 49 en què Cèsar escrivia a Oppius i Balbus, Ciceró no semblava gens convençut del «nou curs» cesarià i segellava la seva política de «suavitat» amb la fórmula *insidiosa clementia* (Cic. *Ad Att.* VIII 16,2); semblantment, el 25 de febrer temia *ne omnis haec clementia ad unam illam crudelitatem colligatur* (*Ad Att.* VIII 9a,2: *unam* codici *Cinneam* vel *Sullanam* vel *Cinnanam* edd.). *Clementia*, a més a més, havia estat connotada, sobretot en els anys 60, com a distintiu de la política democràtica i *popularis*, cfr. ROCHLITZ 1993: 45-49.

25. *Gal.* II 14,5; 31,4, sempre en l'expressió *sua* [i.e. *Caesaris*] *clementia ac mansuetudine*; aquestes són de fet les dues úniques aparicions de *mansuetudo*. Són poques també les atestacions de *lenitas* (*Gal.* I 12,1; *Civ.* I 74,7; III 98,2).

26. *Gal.* II 28,3; VII 15,6; 26,4; 28,6; *Civ.* I 72,3; 84,5; 85,3; II 12,4; 13,2; 44,1.

27. *Gal.* I 18,3; 43,5; *Civ.* II 28,3; III 6,1.

28. Cfr. *supra* n. 8.

29. GRIFFIN 2003: 161 es fixa tanmateix en alguns usos del terme en el s. I a.C. que poden haver afavorit l'evolució semàntica: «restraint in dealing with personal *inimici*, including restraint in verbal quarrels» i «regular employment in a judicial context [...] in Cicero's forensic speeches addressed to jurors trying their peers in a Republican *quaestio*».

30. Sobre aquest tema s'ha deturat recentment de manera aprofundida KONSTAN 2005, a qui remeto per als aspectes específics: aquest estudiós, elaborant autònomament una breu però densa reflexió de GRIFFIN 2003: 160-161, recorre, des de Sir Ronald Syme fins a YAVETZ 1983, la gènesi de l'opinió segons la qual l'ús de *clementia* en contextos polítics hauria comportat de tota manera, en el s. I a.C. i també en la primera època imperial, un «despotic trait offensive to the Roman aristocracy» (p. 338), per concloure, de manera totalment acceptable, negant aquesta pressuposició i refermant que la *clementia* era sentida en tant que tal com una virtut. Era la sospita d'un ús distorsionat d'aquesta (cfr. *supra* n. 24) o la consciència d'haver contret un deute el que podia suscitar la reacció ofesa dels contemporanis («The anxiety of the aristocracy was centered on the debt of gratitude implied by receipt of a benefit rather than on the principle of clemency as such», n. 14).

En conclusió, podem afirmar que la conquesta del poder incontestat per part de Cèsar va ser acompanyada per la decisió d'esbossar una doctrina política que reconegués el caràcter de fet absolut d'aquest nou estat de coses, però al mateix temps donés garanties als ciutadans contra els excessos, mitjançant la crida a la voluntària moderació del poder, que hauria d'inspirar la reconciliació general³¹. A aquesta operació ideològica, que és ja *in nuce* aquella del *De clementia* senequià i que avui és coneguda com a *Clementia Caesaris*, li falta encara en Cèsar precisament l'eslògan unitari del terme *clementia*³².

3. *Els specula principis de Ciceró*

Encara que Griffin 2003: 163 sostingui que «it was Cicero, not Caesar, who made *clementia* the standard word for Caesar's policy», crec que també en aquest cas és un error de perspectiva dels comentaristes mantenir que Ciceró ja a *De Marcello* de setembre-octubre del 46³³ va reduir la política de moderació seguida per Cèsar a un eslògan «únic» i que aquest consistia en la *clementia*. En efecte, en aquest com en els altres dos discursos de Cèsar (*Pro Ligario* i *Pro rege Deiotaro*), *clementia* no té un ús solitari i exclusiu, sinó que va acompanyat o substituït per altres termes de significat afí, sempre per indicar, de manera encomiàstica-parenètica, l'actuació del dictador³⁴. Podem partir de l'enumeració de les *regiae laudes* genèriques i tradicionals a *Deiot.* 26, on és significativa l'absència de *clementia*: *fortem, iustum, severum, gravem, magni animi, largum, beneficum, liberalem* [i.e. *regem dici*]: *hae sunt regiae laudes*³⁵ i del fet que al *De Marcello* la política de Cèsar és definida amb termes variats, en els quals *clementia* (1; 12; 18) alterna amb *bonitas*

31. «In questa importante "lettera aperta" [in Cic. *Ad Att.* IX 7C,1] Cesare dice, tra l'altro, di avere già "varie idee" [*nonnulla in mentem veniunt*] su come realizzare il suo programma di riconciliazione, su come realizzare quello che egli definisce "un nuovo modo di vincere". Non sappiamo cosa intenda, al di là della pratica da lui già realizzata a Corfinio di lasciar andare gli avversari (di rango anche elevato come Domizio Enobarbo), una volta sconfitti, anche a costo di ritrovarseli, dopo un po', daccapo contro. Non gli sfugge la grande efficacia propagandistica di una tale condotta, e dunque l'estrema utilità di essa ai fini di quello che a lui appare il vero obiettivo: il consenso, il conseguimento del massimo consenso possibile» (CANFORA 1999: 168-169).

32. Segons GRIFFIN 2003: 162, «The simplest explanation of Caesar's omission of the word would be to say that there is nothing to explain: that we only expect Caesar to favour this particular word because the term *clementia* was eventually stamped on Caesar's policy by Cicero». No cal agafar-se al peu de la lletra la idea de «omissió», repetida a p. 160 («absence of *clementia* from Caesar's writings»), com d'altra banda precisa l'estudiosa mateix, glossant «*clementia* was not Caesar's favoured term for his own policy» (*ibid.*; així mateix a n. 7).

33. Per a la datació, MALASPINA 2004, *s.v.* En tractar-se d'un discurs polític i no judicial, prefeixo el títol *De Marcello* que no el més comú *Pro Marcello*, el qual té de part seva el testimoni de la tradició manuscrita.

34. ROCHLITZ 1993: 103-115; 125-129; 135-141.

35. Cfr. també *Lig.* 37: *nihil est tam populare quam bonitas, nulla de virtutibus tuis plurimis nec admirabilior nec gratior misericordia est.*

(31), *iustitia* (11), *lenitas* (11), *mansuetudo* (1)³⁶, *misericordia* (12; 21) i sobretot *sapientia* (1; 7; 18; 19; 32), terme en el qual insisteix amb raó Rochlitz, pensant que aquest i no *clementia* és «der wichtigste Begriff aus der Rede»³⁷. L'estudiada estructura retòrica mateix i l'*electio verborum* apunten de fet a posar *sapientia* com a culminació de diversos *climaxes* al llarg del discurs, partint de l'inicial: *tantam enim mansuetudinem, tam inusitatam inauditamque clementiam, tantum in summa potestate rerum omnium modum, tam denique incredibilem sapientiam ac paene divinam tacitus praeterire nullo modo possum* (1)³⁸. El «valor afegit» del terme *sapientia*, que remet a una virtut intel·lectual, filosòfica i encara «republicana», respecte de *clementia*, virtut més aviat pràctica i relacionada amb la nova posició preeminent de Cèsar, permet a Ciceró de presentar les reformes dutes a terme pel dictador i d'esperonar-lo sobretot a accions futures d'una manera conforme amb la situació contingent i sobretot amb les expectatives de l'aristocràcia senatorial³⁹. Tal operació produeix un *speculum principis* en què la moderació del qui regna (ja sia que en diguem *clementia* en referència al perdó de Marcel·lus o *sapientia* en referència al «Wiederaufbau des zerrütteten Staatswesens» o amb qualsevol altre sinònim) esdevé el tret exclusiu i característic del seu govern i la virtut que per ella sola el distingeix i l'eleva damunt dels altres, la qual cosa coincideix amb els pressupòsits 1 i 2 del *De clementia* recordats més amunt. Però amb l'èmfasi que posa en el terme *clementia* Ciceró ha ofert a Sèneca també el fonament per al punt 3, l'últim de la seva ambiciosa construcció ideològica, és a dir, com recordarem, l'assumpció de caràcters ètico-filosòfics per part del monarca, equiparat al *sapiens* de la tradició grega⁴⁰. Allò que continua faltant, paradoxalment, és, encara, la unicitat del terme *clementia*, encara confús entre els seus sinònims (*misericordia*, *mansuetudo*, *sapientia*, etc.).

36. «*Mansuetudo* si sovrappone sinonimicamente al concetto espresso da *clementia*, con cui compare spesso unito in sintagma (cfr. Cic. *Phil.* 5,40; *off.* 1,88)», TEDESCHI 2005: 42.

37. ROCHLITZ 1993: 111. Sap greu que MORTON BRAUND 1998: 69-71 (que no sembla conèixer la contribució de Rochlitz), s'hagi quedat fixada en la posició tradicional de la supremacia de la *clementia* respecte de les altres virtuts, considerades independents i distintes d'ella: «The speech, in short, attributes to Caesar many items from the standard pool of virtues — *sapientia*, *iustitia*, *aequitas*, *liberalitas*, *bonitas*, but all presented in a way in which they complement the central focus of the speech, Caesar's *clementia*» (p. 69).

38. Cfr. també Marc. 9: *clementer - mansuete - iuste - moderate - sapienter*; 18: *clementia - sapientia*; 19: *beneficia - liberalitas - sapientia*.

39. «*Sapientia* und *consilium* kennzeichnen Caesars Handlungsweise, die Wiedereingliederung der einstigen Gegner in die Politik, als bewußtes Handeln für die Zukunft» (ROCHLITZ 1993: 112); «Durch das Spiel mit dem Begriff *sapientia*, in dem Caesar von verschiedenen Gesichtspunkten betrachtet wird — als Staatsmann, der durch die Begnadigung des Marcellus *sapientia* bewiesen hat und von dem in Zukunft bei der Ordnung des Staatswesens noch *sapientia* gefordert ist, und als philosophisch Weiser — legt Cicero auf die Rolle des *Caesar sapiens* fest» (113).

40. El fet que la *sapientia* de Cèsar, que té la finalitat de reedificar un estat posat de genolls per les lluites intestines, sigui profundament diferent de la de Neró, conformada a l'ortodòxia de la Stoa, no em sembla que pugui invalidar la reconstrucció presentada aquí dalt i els paral·lels entre *De Marcello* i *De clementia*.

4. Els missatges a Cèsar

La composició dels discursos cesarians no va fer certament de Ciceró un «intel·lectual orgànic» del nou curs monàrquic de Roma: la veritable contribució de l'orador a la teoria política antiga continua essent la del vessant republicà dels tres grans tractats i no és estrany que els estudiosos del seu pensament dediquin una atenció escassa al «parèntesi» cesarià⁴¹. La rapidesa mateix amb què va arraconar la *clementia* i la *sapientia* del sobirà l'endemà mateix dels Idus de març⁴² demostra fins a quin punt aquesta solució era per a ell tan sols un replegament dictat per les circumstàncies. I tanmateix s'equivocaria qui, remetent-se a un prejudici ja caduc, veiés en la contribució ideològica de Ciceró a la teoria monàrquica tan sols la jugada hipòcrita del millor advocat de tots. La *insidiosa clementia* del 49 esdevé la *incredibilis sapientia ac paene divina* del 46 no per oportunisme llagoter, sinó per l'íntima convicció que, *faute de mieux*, la política de la «suavitat» era la solució millor o la menys dolenta *sub tyranno*. Ho demostren, al meu parer, a més de la profunditat de la construcció ideològica dels *Fürstenspiegel* i del *De Marcello* en particular, les temptatives de compondre per a Cèsar en el mateix període de temps⁴³ uns textos que contenen consells i advertiments de caràcter polític: a començament de maig del 45, Ciceró, a la vil·la d'Astura, es va deixar convèncer per Àtic d'iniciar una obra sobre la constitució i l'administració de l'estat en forma de carta (coneguda avui com a *Epistula ad Caesarem de consiliis* o Συμβουλευτικόν) i cap a finals de mes la va sotmetre a Àtic mateix, a L. Corneli Balb i a C. Oppi. Les correccions que li proposaren foren tanmateix tan nombroses que el 28 de maig Ciceró va abandonar el projecte i no va enviar el text a Cèsar, que aleshores es trobava a Hispania⁴⁴. Les dificultats eren de contingut, però Ciceró mirà de resoldre-les a començament de juny amb una jugada formal, és a dir tirant enrere en el temps l'eix de la discussió, un expedient que, en sentit contrari, hauria adoptat amb èxit ple en aquell mateix mes de juny en el pas dels *Academica priora* als *Posteriora*⁴⁵. *Volo aliquem Olymptiae aut ubivis πολιτικόν σύλλογον more Dicaearchi, familiaris tui*, es-

41. Cfr. e.g. PERELLI 1990.

42. Resulta significatiu en el *De officiis* (I 88) la referència a la *severitas* justament en un context en què és prescrit el recurs a la *clementia*: *nec vero audiendi qui graviter inimicis irascendum putabunt idque magnanimi et fortis viri esse censebunt; nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populus et in iuris aequabilitate exercenda etiam est facilitas et altitudo animi quae dicitur, ne si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus in morositatem inutilem et odiosam incidamus et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur rei publicae causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis castigat, sed ad rei publicae utilitatem referri.*

43. Els terminis els fixen el *De Marcello* de setembre-octubre del 46 i el *Pro rege Deiotaro* de novembre del 45.

44. Cic. *Ad Att.* XII 40,2; 51,2; 52,2; XIII 1,3; 26,2; 27,1; 28,2; 31,3: per a tots els testimonis i la datació, cfr. MALASPINA 2004: s.v.

45. Cfr. *Ad Att.* XIII 12; 16.

criu de fet a l'amic Àtic el 28 de maig⁴⁶. La idea no tingué continuïtat i, a la segona meitat d'agost, Ciceró va tornar al gènere epistolar amb una nova *Epistula ad Caesarem*, però aquest cop de tema marcadament literari: un missatge de compliment per l'*Anticatō*, tot just publicat⁴⁷.

Com que aquests tres textos no van ser mai acabats ni van tenir cap difusió fora del cercle estricte d'amics de l'orador, ni tan sols en forma incompleta o parcial, la seva influència sobre l'evolució del pensament polític a Roma i sobre el de Sèneca en particular fou del tot negligible. I pel que fa al seu contingut exacte, no podem dir-ne res amb certesa, si no és que l'evolució cronològica sembla allunyar-los cada cop més de l'actualitat política i de les temàtiques dels *Fürstenspiegel*: el tercer text, de fet, és de tema literari, com hem dit, mentre que l'enigmàtic referiment a Dicearc del *Dialogus* no ajuda a aclarir les intencions de Ciceró⁴⁸. Tan sols l'*Epistula ad Caesarem de consiliis* o Συμβουλευτικόν es remet programàticament al gènere dels *specula principis*, que Ciceró va fer servir de model, si bé amb resultats molt decebedors, com es dedueix del desfogament de *Ad Att.* XII 40,2, del 8-9 de maig del 45: Συμβουλευτικόν *saepe conor. Nihil reperio, et quidem mecum habeo et Ἀριστοτέλους et Θεοπόμπου πρὸς Ἀλέξανδρον. Sed quid simile? illi et quae ipsius honesta essent scribebant et grata Alexandro. Ecquid tu eius modi reperis? mihi quidem nihil in mentem venit*⁴⁹.

46. *Ad Att.* XIII 30,2.

47. *Ad Att.* XIII 46,2; 50,1; 51,1. STEINMETZ 1990: 148 sosté que l'*Epistula de consiliis* i el *Dialogus more Dicaearchi* va néixer de la incertesa per les reaccions del dictador al *Cató* (l'elogi fúnebre de Cató compost per Ciceró a l'estiu del 46): «Als aber nach dem Erscheinen des *Anticato* Caesars die Befürchtungen hinsichtlich einer persönlichen Verstimmung zerstreut zu sein schienen, verfolgte Cicero diesen Plan [*i.e. Dialogus more Dicaearchi*] nicht weiter».

48. Segons HÄFNER 1928: 49-52 es tractaria d'un diàleg polític relatiu a la comissió dels decemvirs, presidida per Sp. Mummi, a qui l'any 146 havia estat conferit l'encàrrec de reordenar Grècia després de la conquesta romana; la hipòtesi és represa per STEINMETZ 1990: 148, que afegeix dubitativament que amb aquests «consells» a Cèsar Ciceró pretenia «unverfängliche Überlegungen zur allfälligen Reform der Provinzialverwaltung vortragen zu können». Dicearc (sobre el qual WEHRLI 1944 i BERTELLI 1963) és conegut en el pensament polític clàssic sobretot pel *Τριπολιτικός*, un text en què era presentada com a millor la constitució mixta, formada per elements monàrquics, aristocràtics i democràtics, encarnada segons Polibi (VI 10), com és sabut, primer en el *kosmos* espartà i després en la república romana. Si Ciceró, amb la referència a Dicearc, que sens dubte es troba ja entre les fonts del *De re publica*, pretenia plantejar el seu *Dialogus* precisament sobre aquest tema o si l'esment té motivacions d'altre tipus (potser d'ordre literari i compositiu) no ens és donat de saber-ho.

49. Dels tractats *Peri basileias* d'Aristòtil a Alexandre (fr. 646-647 Rose), de Teofrast (a D. Laert. V 42; 49) potser a Cassandre (Athen. IV 25), així com del *Symbolleutikós* de Teopomp (FGH 115 F 250.254), en tenim poquíssimes restes. Tan sols del primer és lícit fer-se'n una idea mitjançant els testimonis de Ciceró i de Temisti (*Orat.* 8,128 Dindorf), dels quals es dedueix la presència d'una polèmica amb Plató i de l'exhortació al rei a escoltar amb docilitat els filòsofs. Lluny de l'ocasió afortunada de la gràcia a Marcel·lus, desconfiant de les veritables intencions del dictador i angoixat per la incertesa de les seves reaccions, Ciceró caigué en una d'aquelles fases depressives que el caracteritzaven: a *Ad Att.* XIII 28,2-3 (26 maig), de fet, posterior de quinze dies a XII 40, el seu estat d'ànim és encara el mateix: *De epistula ad Caesarem, iurato mihi crede, non possum; nec me turpitudine deterret, etsi maxime debebat. Quam enim turpis est adsentatio, cum vivere ipsum turpe sit nobis! sed ut coepi, non me hoc turpe deterret (ac vellem quidem; essem enim qui esse debe-*

Podem doncs concloure que, a banda dels discursos cesarians, Ciceró s'acosta a les temàtiques dels *Fürstenspiegel* almenys pel maig del 45: en aquest moment ens interessaria saber si havia decidit fonamentar la seva argumentació en la possessió en grau màxim de l'única virtut de la «suavitat» per part del governant també a l'*Epistula de consiliis*, o si havia preferit no allunyar-se dels esquemes tradicionals, que llegia a les seves fonts, amb la llista de diverses virtuts o amb el paradigma totalitzador del monarca σοφός. La qüestió, malauradament, està destinada a romandre sense solució.

5. Entre Ciceró i Sèneca

Per la seva naturalesa de *Fürstenspiegel* i la gran difusió i notorietat de què gaudí, és probable que el *De Marcello* es trobés entre els primers textos a què Sèneca recorregué per elaborar el *De clementia*. Ho demostren més enllà del paral·lelisme en el plantejament de fons, de què ens hem ocupat en aquestes pàgines, una sèrie significativa de referències textuais i d'al·lusions, assenyalades ja fa temps pels exegetes⁵⁰.

Per concloure la nostra recerca, ens resta tan sols examinar breument si entre Cèsar i Ciceró per una banda, i Sèneca per l'altra, algú altre va reprendre la concepció política que hem dibuixat. La resposta, diguem-ho de seguida, és negativa: l'excepcionalitat de l'experiment cesarià fou abandonada tot seguit, des d'aquest punt de vista, pel seu successor Octavià. No és que el terme *clementia*, finalment elevat després de la mort del dictador a eslògan reconegut per la política de la «suavitat», no figuri entre les seves prerrogatives principals, però no va ser absolutitzat ni va adquirir mai aquella posició de supremacia sobre les altres virtuts que ara coneixem com a característica de la línia

*bam), sed in mentem nihil venit. Nam quae sunt ad Alexandrum hominum eloquentium et doctorum suasionem vides quibus in rebus versentur. Adolescentem incensum cupiditate verissimae gloriae, cupientem sibi aliquid consili dari quod ad laudem sempiternam valeret, cohortantur ad decus. Non deest oratio. Ego quid possum? tamen nescio quid e quercu exsculperem quod videretur simile simulacri. In eo quia non nulla erant paulo meliora quam ea quae fiunt et facta sunt, reprehenduntur; quod me minime paenitet. Si enim pervenissent istae litterae, mihi crede, nos paeniteret. Quid? tu non vides ipsum illum Aristoteli discipulum, summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse? quid? tu hunc de pompa, Quirini contubernalem [al·ludeix a la processó d'una estàtua de Cèsar, al temple de Quirinus al Quirinal, de què parla també Suet. *Iul.* 76,1], his nostris moderatis epistulis laetaturum putas? ille vero potius non scripta desideret quam scripta non probet. Postremo ut volet.*

50. Cfr. ROHLITZ 1993: 95-102; BORGIO 1990; MORTON BRAUND 1998: 71; MALASPINA 2001; TEDESCHI 2005. Són significatives, però comunes a tot aquest tipus de literatura, la clemència vers els enemics vençuts (*De clem.* I 19; II 7 = *Marc.* 13-20), la seguretat del regnant fonamentada en la dels súbdits i viceversa (*De clem.* I 4,3; 19,6-7 = *Marc.* 21), la comparació amb el metge (*De clem.* I 5,1; 17,1-2; 24,1 = *Marc.* 24) i amb el pare (*De clem.* I 14 = *Lig.* 30). Més precises (tant que fan pensar en una dependència directa) són *De clem.* I 3,3 = *Marc.* 32; *De clem.* I 5,7; 26,5 = *Marc.* 8 i *Lig.* 38; *De clem.* I 19,8 = *Marc.* 25; *De clem.* II 7,2-3 = *Lig.* 30.

Cèsar-Ciceró-Sèneca⁵¹. Les raons d'aquest canvi de perspectiva poden haver estat moltes i totes plenament comprensibles: 1) La *clementia* anava lligada doblement a la figura del dictador, a les seves innovacions en el terreny polític, ideològic i social, mentre Octavià, digne hereu sota altres aspectes del geni de Cèsar, tenia interès a presentar-se no com un revolucionari, sinó com a restaurador de l'ordre i del marc de referència republicans⁵²; 2) la *clementia* havia fracassat miserablement en els Idus de març i justament en la tasca, que Cèsar li havia confiat l'any 49, de garantir una *diuturna victoria*; 3) probablement hauria incomodat i hauria resultat inoportú que qui apuntalés tota la propaganda ideològica sobre la *clementia* fos un príncep que s'havia envescat amb proscripcions i que justament pel que fa al comportament clement amb els enemics vençuts havia marcat diferències macroscòpiques amb el seu pare adoptiu, com Sèneca no va deixar d'assenyalar⁵³.

Un cop reconduïda per Octavià dins d'aquests límits, la «suavitat» continuà exercint el seu paper circumscribit tradicional del s. I d.C.⁵⁴, fins a adquirir centralitat absoluta per un temps breu gràcies a Sèneca, que alliberà també *clementia* de la companyia dels sinònims amb les precises *differentiae verborum* que fa a *De clem.* II 3-7. Les premisses implícites d'aquesta contribució senequiana, sens dubte la més significativa per a la història de *clementia* i per a la idea de «suavitat» a Roma, remetien, però, com espero haver demostrat, a Cèsar i a Ciceró.

51. Les «virtuts» del *princeps* tornen de fet a l'esquema canònic greco-hel·lenístic de la llista, més o menys llarga, en la qual el lloc que ocupa la *clementia* no és tanmateix secundari: recordem el *clipeus aureus* dedicat al Senat l'any 27 amb la inscripció *Quo pro merito meo senatus consulto Augustus appellatus sum et laureis postes aedium mearum volesti publice corollaque civica super ianuam meam fixa est [et clipeus aureus in] cluvia Iulia positus, quem mihi senatus [populumque Romanum] dare virtutis clem[entiae] iustitiae et pietatis causa testatum est per elius clupei [inscriptionem]*, reportada a *Res gestae* 6, sobre la qual FRASCHETTI 1990: 294-299; cfr. també *infra* n. 54.

52. Cfr. també *supra* n. 30.

53. *De clem.* I 11,1: *fuerit moderatus et clemens, nempe post mare Actiacum Romano cruore infectum, nempe post fractas in Sicilia classes et suas et alienas, nempe post Perusinas aras et proscriptiones*; cfr. també CANFORA 1999: 169: «[Cesare] di Silla prenderà uno strumento tutto sommato "neutrale" come la dittatura ma rifiuterà con sdegno le proscrizioni. Invece nel feroce conflitto che si aprirà dopo la sua morte, i suoi eredi abrogheranno solennemente la dittatura e praticheranno, su scala ben più larga dello stesso Silla, le proscrizioni».

54. WICKERT 1954: 2234-2248; és útil també el testimoni epigràfic de l'anomenat *Senatus consultum de Cn. Pisone Patre* del 20 d.C., esp. ll. 90-92: *senatum, memorem clementiae suae iustitiaeque atque animi magnitudinis, quas virtutes quom a maioribus suis accepisset, tum praecipue ab divo Aug(usto) et Ti. Caesare Aug(usto) principibus suis didicisset*, l'edició posada al dia del qual es troba en el volum monogràfic de *AJPb* 120, 1999. La *clementia* i les altres tres virtuts del *clipeus aureus* augusteu (cfr. *supra* n. 51) compareixen en la llista de les virtuts «tradicionals» de Tiberi al costat de la *moderatio* i de la *magnitudo animi*.

BIBLIOGRAFIA

- T. ADAM, *Clementia principis. Der Einfluß hellenistischer Fürstenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Principats durch Seneca*, Stuttgart 1970.
- L. BERTELLI, «EIDOS DIKALARXIKON», *Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino* 97, 1962-63, pp. 1-35.
- L. BERTELLI, «Perì basileias : i trattati sulla regalità dal IV secolo a.C. agli apocrifi pitagorici», in P. BETTIOLO, G. FILORAMO (edd.), *Il dio mortale. Teologie politiche tra antico e contemporaneo*, Brescia 2002, pp. 17-61.
- A. BORGIO, «Clementia: studio di un campo semantico», *Vichiana* 14, 1985, pp. 25-73.
- A. BORGIO, «Clemenza dote divina: persistenza e trasformazione di un tema da Cicerone a Seneca», *BSL* 20, 1990, pp. 360-364.
- T. R. S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. II, New York 1952.
- E. BUX, «Clementia Romana. Ihr Wesen und ihre Bedeutung für die Politik des römischen Reiches», *WJA* 3, 1948, pp. 201-231.
- E. CABALLERO DEL SASTRE, A. SCHNIEBS, D. MAIORANA, B. RABAZA, «La "Clementia Caesaris" y el "Pro Marcello"», *Florilib* 9, 1998, pp. 97-110.
- A. CAMPI, «La clementia di Cesare nel De bello Gallico», in M. SORDI (ed.), *Amnistia, perdono e vendetta nel mondo antico*, Milano 1997, pp. 253-270.
- L. CANFORA, *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*, Roma - Bari 1999.
- SÉNÈQUE, *De la clémence*, Texte établi et traduit par F.-R. CHAUMARTIN Paris 2005.
- C. C. COULTER, «Caesar's Clemency», *CJ* 26, 1930-31, pp. 513-524.
- P. CUGUSI, «Strenui militis et boni imperatoris officia simul exequi. Cenni sulla «ideologia» del condottiero nella letteratura romana», in F. BESSONE, Erm. MALASPINA (edd.), *Politica e cultura in Roma antica. Atti dell'incontro di studio in ricordo di I. Lana* (Torino, 16-17 ottobre 2003), Bologna 1995, pp. 35-58.
- H. DAHLMANN, «Clementia Caesaris», *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* 10, 1934, pp. 17-26 [= H. OPPERMAN (ed.), *Römertum*, Darmstadt 1970, pp. 188-202].
- L. DELATTE, *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthenidas*, Liège 1942.
- M. B. DOWLING, *The development of clementia during the Roman principate*, Diss., New York 1995.
- A. ELIAS, *De notione vocis clementia apud philosophos veteres et de fontibus Senecae librorum de clementia*, Diss. Königsberg, Regimonti 1912.
- A. FRASCHETTI, *Roma e il principe*, Bari 1990.
- G. GARBARINO, «Clementia», in *Enciclopedia Virgiliana*, vol. I, Roma 1984, pp. 821-822.
- M. GRIFFIN, «Clementia after Caesar: from Politics to Philosophy», in F. CAIRNS, E. FANTHAM (eds.), *Caesar Against Liberty? Perspectives on his Autocracy*, Liverpool 2003, pp. 157-182.

- P. GRIMAL, «Le *De clementia* et la royauté solaire de Néron», *REL* 49, 1971, pp. 205-217 [= *Rome, La littérature et l'histoire*, Roma 1986, I, pp. 625-630].
- P. GRIMAL, «Du *De republica* au *De clementia*. Réflexions sur l'évolution de l'idée monarchique à Rome», *MEFR* 91, 1979, pp. 671-691.
- S. HÄFNER, *Die literarische Pläne Ciceros*, Diss. München, Coburg 1928.
- M.-J. HIDALGO DE LA VEGA, «La teoria monarchica e il culto imperiale», in *I Greci: storia, cultura, arte, società* Vol. 2., *Una storia greca* (III: *Trasformazioni*), Torino 1998, pp. 1015-1058.
- E. KONIK, «*Clementia Caesaris* als System der Unterwerfung der Besiegten», in Y. TORU, D. MASAOKI (eds.), *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, Leiden 1988, pp. 226-238.
- D. KONSTAN, «Clemency as a Virtue», *Classical Philology* 100, 2005, pp. 337-346.
- I. LANA, «I principi del buon governo nella pubblicistica ellenistico-romana», in AA.VV., *Mondo classico e cristianesimo*, Roma 1982, pp. 101-116 [= I. LANA, *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*, Napoli 1990, pp. 55-84].
- O. LEGGEWIE, «*Clementia Caesaris*», *Gymnasium* 65, 1958, pp. 17-36.
- M. LOSSAU, «Suetons *clementia Caesaris*», *Hermes* 103, 1975, pp. 496-502.
- Erm. MALASPINA, «Due tracce delle "orazioni cesariane" nel *De clementia* di Seneca», *RFIC* 129, 2001, pp. 307-314.
- Erm. MALASPINA, «La teoria politica del *De clementia*: un inevitabile fallimento?», in A. DE VIVO e E. LO CASCIO (edd.), *Atti del Convegno Internazionale «Seneca uomo politico e l'età di Claudio e di Nerone»*, Capri 25-27 marzo 1999, Bari 2003, pp. 139-157.
- Erm. MALASPINA, *Cronologia Ciceroniana in cd-rom*, in N. MARINONE, *Cronologia Ciceroniana*. Seconda edizione aggiornata e corretta con nuova versione interattiva in cd-rom a cura di Erm. MALASPINA, Roma - Bologna 2004.
- L. ANNAEI SENECAE *De clementia libri duo*, Prolegomeni, testo critico e commento a cura di Erm. MALASPINA, Alessandria 2005².
- Erm. MALASPINA, «La royauté dans Sénèque le philosophe et le tragédien», in *Actes du Collegium politicum*, Paris X - Nanterre, 12 décembre 2003, en preparació [2007].
- S. MORTON BRAUND, «Praise and protreptic in early imperial panegyric: Cicero, Seneca, Pliny», in M. WHITBY (ed.), *The propaganda of power: the role of panegyric in late antiquity*, Leiden - Boston 1998, pp. 53-76.
- L. PERELLI, *Il pensiero politico di Cicerone. Tra filosofia greca e ideologia aristocratica romana*, Firenze 1990.
- H. PÉTRÉ, «*Misericordia*: histoire du mot et de l'idée du paganisme au christianisme», *REL* 12, 1934, pp. 376-389.
- E. RAWSON, «Roman Rulers and the Philosophic Adviser», in M. GRIFFIN, J. BARNES (edd.), *Philosophia Togata. Essays on Philosophy and Roman Society*, Oxford 1997, pp. 233-257.
- S. ROCHLITZ, *Das Bild Caesars in Ciceros «Orationes Caesarianae». Untersuchungen zur «clementia» und «sapientia Caesaris»*, Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Paris - Wien 1993.

- J. DE ROMILLY, *La douceur dans la pensée grecque*, Paris 1979.
- P. STEINMETZ, «Planung und Planänderung der philosophischen Schriften Ciceros», in P. STEINMETZ (ed.), *Beiträge zur hellenistischen Literatur und ihrer Rezeption in Rom*, Stuttgart 1990, pp. 141-153.
- A. TEDESCHI, *Lezione di buon governo per un dittatore. Cicerone, Pro Marcello: saggio di commento*, Bari 2005.
- M. TREU, «Zur Clementia Caesaris», *Museum Helveticum* 5, 1948, pp. 197-217.
- G. J. TEN VELDHUYS, *De misericordiae et clementiae apud Senecam philosophum usu atque ratione*, Diss. Groningen 1935.
- E. VILLA, *La clemenza politica di Roma*, Biella 1946.
- B. VIRGILIO, *Lancia, diadema e porpora. Il re e la regalità ellenistica*. Seconda edizione rinnovata e ampliata con una Appendice documentaria, Pisa 2003.
- G. VOI, «*Clementia* e *lenitas* nella terminologia e nella propaganda cesariana», *Contributi dell'Istituto di Storia antica dell'Università cattolica di Milano* 1, 1972, pp. 11-25.
- A. WALLACE-HADRILL, «The Emperor and His Virtues», *Historia*, 30, 1981, pp. 298-323.
- F. WEHRLI, «Dikaiarchos», in *Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentare* Vol. I, Basel - Stuttgart 1944.
- L. WICKERT, «Zu Caesars Reichspolitik», *Klio* 30, 1937, pp. 232-253 [= R. KLEIN (ed.), *Das Staatsdenken der Römer*, Darmstadt 1966, p. 560 ss.].
- L. WICKERT, «Princeps», *RE* 20, 2, 1954, coll. 1998-2296.
- K. WINKLER, «Clementia», *RLAC* 3, 1957, coll. 206-231.
- Z. YAVETZ, *Julius Caesar and his public image*, London 1983.